

C.G. JUNG VERZAMELD WERK

IN 10 DELEN

1	PSYCHOLOGIE EN PRAKTIJK
2	ARCHETYPE EN ONBEWUSTE
3	PERSOONLIJKHEID EN OVERDRACHT
4	MENSBEELD EN GODSBEELD
5	DROOM EN INDIVIDUATE
6	(eerste deel van <i>Psychologie und Alchemie</i>)
7	(tweede deel van <i>Psychologie und Alchemie</i>)
8	LIBIDO IN TRANSFORMATIE
8	(eerste deel van <i>Symbole der Wandlung</i>)
9	(tweede deel van <i>Symbole der Wandlung</i>)
9	MENS EN CULTUUR
10	AAANTEKENINGEN EN REGISTERS

REDACTIE

HELMUT BARZ, URSULA BALMGART, RUDOLF BIOMEYER, HANS DIECKMANN,

HELMUT RINDLER, THEODOR SEIBERT

C.G. JUNG

MENSBEEELD
EN
GODSBEEELD

Vertaling
Pety de Vries-Ek
c.a.

LEMNISCIAAT ROTTERDAM

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een subsidie, verstrekt door de M.A.O.C. Gravijn van Bylandt Stichting te 's-Gravenhage

Derde druk, 1995

Vertaling van Het transformatiesymbool in de mis en Antwoord op Job:

Pety de Vries-Ek

Vertaling van Psychologie en Religie: Dr. E. Camerling

Wetenschappelijke adviseer: Dr. L. Pophalshuizen

Omslagontwerp: Geroof T'Hoof

Omslagillustratie: gravure van Johann Daniel Mylius, Philosophia Reformata

Johann Friedrich Weis voor Lucas Jennit, Frankfurt 1622

Uit de collectie van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam

Gefotografeerd door W. Dingemans, The Silver Hand, Amsterdam

© *Vertaling en Nederlandstalige rechten Lemniscaat bv Rotterdam 1986, 1995*

ISBN 90 6069 974 2

© *Walter-Verlag AG, Olten 1984*

Oorspronkelijke titel: Menschenbild und Gottesbild

Zetwerk: Caspari

Druk: Haasbeek bv

Bindwerk: Kramer Boekbinders bv

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en / of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waarvoor omwoudig en milieuvriendelijk transport is vermeden.

INHOUD

PSYCHOLOGIE EN RELIGIE

Voorwoord	7
1 De autonomie van het onbewuste	9
2 Dogma en natuurlijke symbolen	10
3 Geschiedenis en psychologie van een natuurlijk symbool	40
	68

HET TRANSFORMATIESYMBOL IN DE MIS

1 Inleiding	111
2 De afzonderlijke delen van het transformatieritueel	113
3 Parallellen met het transformatieproces	118
4 De psychologie van de mis	132
	154

ANTWOORD OP JOB

Aan de welwillende lezer	205
Antwoord op Job	207
Nawoord	212
	330

Noten	333
-------	-----

PSYCHOLOGIE EN RELIGIE

Voorwoord

Bij de beziening van de Duitse vertaling der Terry Lectures heb ik de gelegenheid waargenomen een aantal verbeteringen, veelal in de vorm van uitbreidingen van de tekst aan te brengen, terwijl ook hier en daar nieuwe stukken aan de tekst zijn toegevoegd. Dit laatste heeft in hoofdzaak in de tweede en derde voordracht plaatsgevonden.

De inhoud van de Engelse uitgave is reeds veel uitgebreider dan de mondelinge voordrachten, waarop zij berust, konden zijn. Toch heb ik mij hier zoveel mogelijk aan de stijl van het gesproken woord gehouden, voornamelijk omdat de Amerikaanse smaak toegankelijker is voor deze stijl, dan voor die van een wetenschappelijke verhandeling. De Duitse uitgave wijkt ook in dit opzicht enigszins van de oorspronkelijke Engelse uitgave af. Veranderingen van principiële aard werden echter niet aangebracht.

Oktober 1939

De schrijver

1 De autonomie van het onbewuste

Het schijnt het doel van de stichter der Terry Lectures te zijn geweest aan een aantal vertegenwoordigers der natuurwetenschappen, zowel als aan die der filosofie en van andere gebieden van het menselijke weten de gelegenheid te bieden, hun deel bij te dragen tot de verduidelijking van het eeuwige probleem van de godsdienst. Daar de Yale Universiteit mij met de opdracht der Terry Lectures in 1937 vereerd heeft, neem ik aan, dat mijn taak hierin bestaat: te tonen wat de psychologie, of meer in het bijzonder die tak der psychologie die ik vertegenwoordig, met godsdienst te maken heeft of wat zij ons over de godsdienst te zeggen kan hebben.

Nu is de godsdienst ontegenzegglijk een van de vroegste en algemeenste uitingen van de menselijke ziel. Daarom is het begrijpelijk, dat voor iedere vorm van psychologie die zich met de psychologische structuur van de menselijke persoonlijkheid bezighoudt, op zijn minst in aanmerking genomen moet worden, dat de godsdienst niet alleen een sociologisch of historisch verschijnsel is, maar ook voor een groot aantal mensen een belangrijke persoonlijke kwestie.

Ofschoon men mij dikwijls tot de filosofen gerekend heeft, ben ik empirist en als zodanig houd ik mij aan het fenomenologische standpunt. Volgens mijn opvatting komt men niet met de grondwetten der empirie in conflict, wanneer men zo nu en dan overwegingen opstelt, die boven het verzamelen en klassificeren van het ervaringsmateriaal uitgaan. Ik geloof inderdaad, dat ervaring niet zonder reflecterende overwegingen mogelijk is, omdat de 'ervaring' een assimilatieproces is en omdat geen begrip mogelijk is zonder dit laatste. Hiervuit volgt, dat ik de psychologische feiten vanuit natuurwetenschappelijk en niet vanuit filosofisch standpunt benader. Voorzover het fenomeen van de godsdienst een psychologisch aspect heeft, behandel ik het thema vanuit zuiver psychologisch standpunt, dat wil zeggen ik beperk mij tot het waarnemen van verschijnselen en onthoud mij van iedere metafysische of filosofische be-

schouwingwijze. Ik bestrijd de geldigheid van andere aanschouwingwijzen niet, maar ik kan geen aanspraak maken op de juiste toepassing van deze gezichtspunten.

Ik ben mij ervan bewust, dat de meeste mensen geloven alles te weten, wat men maar van de psychologie kan weten, want zij menen dat psychologie niets anders is, dan wat zij van zichzelf weten. Psychologie is echter veel meer dan dat. Zij heeft weinig met filosofie te maken, houdt zich echter veel meer bezig met empirische feiten, die voor een groot deel voor de gemiddelde ervaring moeilijk toegankelijk zijn. Ik ben van plan een inzicht te geven in de wijze, waarop de praktische psychologie met het godsdienstige probleem wordt geconfronteerd. Eigenlijk zou de uitgestrektheid van het probleem veel meer dan drie voordrachten vereisen, want voor het ingaan op de noodzakelijke bijzonderheden zijn veel verklaringen nodig, wat veel tijd zou kosten. Mijn eerste hoofdstuk zal dan ook bestaan uit een soort inleiding in het probleem van de praktische psychologie en haar betrekkingen tot de godsdienst. Het tweede houdt zich bezig met de feiten, die het bestaan van een echt godsdienstige functie in het onbewuste aantonen. Het derde hoofdstuk behandelt de godsdienstige symboliek der onbewuste processen.

Doordat mijn uiteenzettingen van tamelijk ongewone aard zijn, kan ik niet veronderstellen, dat mijn toehoorders volkomen vertrouwd zijn met het methodologische standpunt van die tak der psychologie die ik verkenwoordig. Dit standpunt is uitsluitend fenomenologisch; dat wil zeggen: het houdt zich bezig met gebeurtenissen en ervaringen - kortom, met feiten. De waarheid ervan is dus een feit, geen oordeel. Wanneer de psychologie bijvoorbeeld over het motief van de jonkvrouwelijke geboorte spreekt, houdt zij zich er alleen mee bezig, dat een dergelijk idee bestaat; zij gaat niet in op de vraag of zo'n idee in een of ander opzicht waar of onwaar is. Dit idee is psychologisch waar, voor zover ze bestaat. De psychologische existentie is subjectief voor zover een idee maar bij één individu voor komt. Zij is echter objectief, voor zover ze door een consensus gentium van een grotere groep wordt gedeeld.

Dit is ook het standpunt der natuurwetenschappen. De psychologie behandelt de ideeën en de andere psychische inhouden op dezelfde wijze als bijvoorbeeld de zoölogie de verschillende diersoorten. Een olifant is waar, omdat hij bestaat. De olifant is geen logische gevolgtrekking,

noch een bewering, noch een subjectief oordeel van zijn schepper. Hij is eenvoudig en verschijsnel. Wij zijn er echter zó aan gewend psychische gebeurtenissen als willekeurige produkten van het vrije denken en voelen, ja zelfs als uitvindingen van hun menselijke schepper te zien, dat we ons nauwelijks kunnen losmaken van het vooroordeel, dat de psyche en haar inhouden niets anders zijn, dan onze eigen willekeurige uitvinding of een min of meer illusoir produkt van veronderstellingen en meningen. Het is een feit, dat bepaalde ideeën bijna overal en in alle tijden kunnen voorkomen en dat zij zelfs spontaan kunnen ontstaan onafhankelijk van migratie en traditie. Zulke ideeën worden niet door het individu zelf gemaakt, ze komen over hem, ze dringen zich als het ware aan het individuele bewustzijn op. Dit is geen platonische filosofie maar empirische psychologie.

Wanneer ik over godsdienst spreek, moet ik eerst duidelijk maken, wat ik met dit begrip bedoel. Godsdienst of religie is, zoals het Latijnse woord religere aanduidt, een *zorgvuldig en gewetensvol beschouwen* van wat Rudolf Otto¹ zo treffend het 'Numinosum' heeft genoemd. Een dynamische existentie of werking, die niet door een willekeurige daad veroorzaakt wordt, maar integendeel het menselijke subject aangrijpt en beheerst. De mens is eerder het slachtoffer dan de schepper ervan. Het numineuze wat de oorzaak ervan ook mag zijn – is eerder een voorwaarde voor het bestaan van het subject, dat onafhankelijk is van diens wil.

In ieder geval verklaart zowel de godsdiensstige leet alsook de consensus gentium altijd en overal, dat deze voorwaarde aan een oorzaak buiten het individu moet worden toegeschreven. Het numineuze is óf de eigenschap van een zichtbaar object óf het is de invloed van een onzichtbare tegenwoordigheid, die een bijzondere verandering in het bewustzijn veroorzaakt. Dit is tenminste de algemene regel.

Toch bestaan er zekere uitzonderingen met betrekking tot de vraag van de praktische uitoefening van het ritueel. Een groot aantal rituele handelingen wordt uitsluitend verricht met het doel, de werking van het numineuze opzettelijk door middel van bepaalde magische kunstgrepen op te wekken, bijvoorbeeld door aanroepen, incantatie, offer, meditatie en andere vormen van yoga, zelf opgelegde kwellingen van verschillende aard, enzovoort. Toch gaat aan ieder van deze handelingen altijd een re-

ligieus geloof aan een uiterlijke en objectieve goddelijke oorzaak vooraf. De Katholieke Kerk bijvoorbeeld verleent de sacramenten met het doel de gelovigen de geestelijke zegening ervan deelachtig te doen worden. Daar het er bij deze handeling tenslotte op neer zou komen, dat de goddelijke genade door een ongetwijfeld magische handeling afgedwongen zou worden, redeneert men logisch als volgt: niemand vermag de goddelijke genade tot aanwezigheid in de sacramentale handeling te dwingen. Toch is zij er onvermijdelijk in aanwezig, want het sacrament is een goddelijke instelling die God niet ingesteld zou hebben, als Hij niet van plan was geweest haar te onderscheunen.²

Het komt mij voor, dat godsdienst een bijzondere instelling van de menselijke geest is, die men overtenkomstig het oorspronkelijke gebruik van het begrip 'religie' zou kunnen definiëren als een *zorgvuldige rekening houden met en beschouwen van* bepaalde dynamische factoren. Deze worden opgevat als 'machten': geesten, demonen, goden, wetten, ideeën, idealen of hoe de mens de factoren ook genoemd mag hebben, waarvan hij in zijn wereld voldoende de macht, het gevaar of de hulp onderhouden heeft om ze een zorgvuldige opmerkzaamheid te geven of, die hij als groot, schoon of zinvol genoeg heeft leren zien om ze te aanbidden en te beminnen. In het Engels zegt men van iemand, die zich vol enthousiasme voor het een of ander inzet: 'that he is almost religiously devoted to his cause'. William James merkt bijvoorbeeld op, dat een geleerde dikwijls geen geloof heeft, maar dat 'zijn temperament vroom is'.³

Ik zou er nadrukkelijk op willen wijzen, dat ik met de uitdrukking 'godsdiens' ⁴ niet een bepaalde geloofsbelijdenis bedoel. Wel is het juist, dat iedere geloofsbelijdenis enerzijds op de ervaring van het numineuze berust, anderzijds op 'pistis', (trouw), geloof en vertrouwen tegenover een bepaalde ervaring van numineuze werking en de daartoe voorvloeiende verandering van het bewustzijn. De bekeering van Paulus is daar een treffend voorbeeld van. Men zou kunnen zeggen: de uitdrukking 'godsdiens' karakteriseert een bijzondere instelling van een bewustzijn, dat door de ervaring van het numineuze is veranderd.

Geloofsbelijdenissen zijn gecodificeerde en gedogmatiseerde vormen van oorspronkelijke godsdiensige ervaringen.⁵ De inhoud van deze ervaring zijn geheiligd en tot een onbuigzame, dikwijls gecompliceerde

gedachtenwereld verstaard. Het uitoefenen en het opnieuw in leven roepen van de oorspronkelijke ervaring is een rite en een onveranderlijke instelling geworden. Dit hoeft niet noodzakelijk een dode verslating te zijn. Integendeel, rite en instelling kunnen eeuwenlang en voor ontelbare mensen de vorm van godsdienstige ervaring bij uitstek blijven, zonder dat een vitale noodzakelijkheid ontstaat ze te veranderen. De Katholieke Kerk wordt dikwijls van een bijzondere starheid beschuldigd. Toch geeft ze toe, dat het dogma levend en daarom in zekere zin aan verandering en ontwikkeling onderhevig is. Zelfs het aantal der dogmata is niet bevestigd en kan in de loop der tijden vermeerderd worden. Hetzelfde geldt voor het ritueel. Nochtans zijn alle veranderingen en ontwikkelingen bepaald door het plan, dat in de oorspronkelijk ervaren feiten besloten ligt en waardoor de specifieke aard van de dogmatische inhoud en de gevoelswaarde wordt vastgesteld. Het protestantisme is oogenschijnlijk uitgeleerd aan een bijna onbegrensde bevrijding van de dogmatische traditie en het gecodificeerde ritueel en hierdoor is het in meer dan vierhonderd richtingen uiteengescheurd. Zelfs dit protestantisme is echter gebonden tenminste christelijk te zijn en zich uit te drukken binnen de grenzen van de overtuiging, dat God zich heeft geopenbaard in Christus, die voor de mensheid heeft geleden. Dit is een vastgestelde begrenzing van bepaalde inhouden, die niet met boeddhistische of islamitische ideeën en gevoelens verbonden of uitgebreid kunnen worden. Toch zijn ongetwijfeld niet alleen Boeddha, Mohammed, Confucius of Zarathoestra, maar ook Mithras, Attis, Kybele, Mani, Hermetes en vele exotische godsdiensten religieuze fenomenen. Wanneer de psycholoog wetenschappelijk wil blijven, mag hij geen rekening houden met de eis van welke geloofsbelijdenis dan ook, wanneer deze beweert de enige en eeuwige waarheid te bezitten. Hij moet het oog richten op de menselijke zijde van het godsdienstige probleem, omdat hij zich met de godsdienstige ervaring bezighoudt, zonder in aanmerking te nemen wat de geloofsbelijdenissen er later over hebben gezegd.

Daar ik arts ben en specialist voor zenuw- en zielsziekten, ga ik niet uit van een of andere geloofsbelijdenis, maar van de psychologie van de homo religiosus, dat wil zeggen van de mens, die let op bepaalde factoren, die hem in zijn gehele toestand beïnvloeden en die dan met deze

factoren ernstig rekening houdt. Wij kunnen deze factoren gemakkelijk aan de hand van de historische overlevering of van de etnologische kennis definiëren. Het is echter buitengewoon moeilijk dit vanuit het standpunt der psychologie te doen. Wat ik tot het vraagstuk van de godsdiensst kan bijdragen, is uitsluitend afkomstig uit mijn praktische ervaringen zowel met patiënten als met zogenaamd normalen. Onze ervaringen met mensen zijn in hoge mate afhankelijk van de wijze, waarop wij met deze mensen omgaan. Daarom zie ik geen andere mogelijkheid om tot mijn thema te komen, dan u een algemeen idee te geven van de manier, waarop ik in mijn beroep te werk ga.

Doordat iedere neurose met het allerintiemste leven der mensen verbonden is, zal de patiënt altijd bepaalde remmingen voelen, als hij een nauwkeurige beschrijving moet geven van alle omstandigheden en verwickelingen, die hem oorspronkelijk ziek gemaakt hebben. Waarom is hij niet in staat vrij daarover te spreken? Waarom is hij angstig, schuw of precus? De oorzaak ligt in een 'zorgvuldig in acht nemen' van bepaalde uiterlijke factoren, die openbare mening, achterswaardigheid of goede naam genoemd worden. Zelfs wanneer hij zijn arts vertrouwt en zich niet meer voor hem schaamt, zal hij nog aarzelen of bang zijn *zichzelf* bepaalde dingen te bekennen, alsof het gevaarlijk zou zijn, zich van zichzelf bewust te worden. Men is gewoonlijk bang voor die dingen, die een overweldigende indruk maken. Is er dan toch iets in de mens, wat sterker is dan hijzelf? Wij mogen niet vergeten, dat iedere neurose een daaraan evenredige demoralisering met zich meebrengt. Voor zover de mens neurotisch is, heeft hij het vertrouwen in zichzelf verloren. Een neurose is een demoeoedigende nedertaag, die ook als zodanig wordt onderhouden door diegenen, die zich niet volkomen onbewust zijn van hun eigen psychologie. Daarbij komt, dat men deze nedertaag geleden heeft door iets, wat 'niet werkelijk' is. De artsen hebben de patiënt al zolang vertekend, dat hij geen werkelijke hartziekte, geen werkelijk kankegenezel heeft. Hoe meet hij geloof dat hij een 'malade imaginaire' is, des te meer doordringt een minderwaardigheidsgevoel zijn gehele persoonlijkheid. Hij zal zich afvragen: 'Wanneer mijn symptomen inbeeld zijn, waar heb ik dan deze vervloekte inbeelding opgedaan en waarom houd ik een dergelijke onzin in stand?' Het is aangrijpend en intelligente man te zien, die bijna smekend vertekert, dat hij een kan-

kergezwel in zijn buik heeft en die tegelijk met bevende stem verklaart, dat hij natuurlijk wel weet, dat zijn kankergezwel alleen maar verbetering is.

Ik ben bang dat onze gewone materialistische voorstelling van de psyche niet bijzonder behulpzaam is bij neurosen. Wanneer de ziel een uit de allerfijnste stofdeeltjes samengesteld lichaam bezat, zou men tenminste kunnen zeggen, dat dit ziellichaam aan een, zij het ook wat lichtvormig, kankergezwel zou lijden, precies zoals het grove materiele lichaam aan een dergelijke ziekte onderworpen kan zijn. Dan zouden we tenminste met iets werkelijks te maken hebben. De medische wetenschap heeft een grote afkeer van alle symptomen van psychische aard. Het lichaam is ziek óf men makeert niets. Wanneer men niet kan be-wijzen dat het lichaam werkelijk ziek is, ligt dit hieraan, dat de huidige middelen de arts nog niet in staat stellen, de juiste aard van de ongetwijfeld organische storing te vinden.

Wat is eigenlijk de psyche? Een materialistisch vooroordeel ziet uitsluitend een epifenomeen in haar, een nevenproduct van de organische hersenprocessen. Iedere psychische storing moet dan een organische of fysi-sche oorzaak hebben, die alleen door de onvolkomenheid van onze tegenwoordige diagnostische middelen nog niet aangetoond kan worden. Dit standpunt ontleent een zekere waarde aan de onloochen-bare samenhang, die tussen hersenen en psyche bestaat. Toch wordt de waarde ervan overschat, wanneer men deze opvatting tot absolute waarheid wil maken. Het is onbekend of bij een neurose al dan niet een sto-ting van de organische hersenprocessen voorkomt. Wanneer storingen van endocrine aard opreden is het al even moeilijk om uit te maken of deze niet eerder het gevolg dan de oorzaak van de neurose zijn.

Anderzijds kan men er niet aan twijfelen dat neurosen een psychische oorzaak hebben. Wij kunnen ons heel moeilijk voorstellen, dat een or-ganische verandering alleen maar door een biecht ogenblikkelijk ge-nezen kan worden. Ik heb echter een geval van hysterische koorts gezien met een temperatuur van 39° , waarbij de psychische oorzaak van de koorts in enkele minuten door de biecht was weggenomen. Hoe zouden we die gevallen kunnen verklaren, waar duidelijk fysische ziekten uit-sluitend door het bespreken van bepaalde pijnlijke psychische conflicten beïnvloed en zelfs genezen worden? Ik heb zelf een geval van psoriasis

gezien, die zich bijna over het gehele lichaam verspreid had, en na een psychologische behandeling van enige weken voor negen tiende genezen was. In een ander geval had een patiënt een operatie ondergaan voor een verwijding van de dikke darm. Veertig centimeter was eruit genomen, maar toch volgde spoedig weer een verwijding van het nog resterende deel van de dikke darm. De patiënt was wanhopig en weigerde de toestemming tot een tweede operatie, ofschoon de chirurg deze als onvermijdelijk beschouwde. Zodra echter bepaalde interne psychologische feiten aan den dag gekomen waren, begon de dikke darm normaal te functioneren.

Dergelijke ervaringen zijn geen zeldzaamheden. Zij maken het ons moeilijk te geloven, dat de ziel niets is of dat een ingebeeld feit iets onwezenlijks is. De ziel is alleen niet daar, waar een kortzichtig verstand haar zoekt. Het is een belachelijk vooroordeel te geloven, dat existentie alleen maar lichamelijk zou kunnen zijn. Wij zouden het tegengestelde evengoed kunnen beweren, dat de fysieke existentie een conclusie van onszelf is, omdat wij slechts iets van de materie weten, voor zover wij psychische beelden bezitten, die ons door de zintuigen worden overgebracht.

Wij maken zeker een ernstige fout wanneer we deze eenvoudige maar fundamentele waarheid vergeten. Zelfs wanneer een neurose geen andere oorzaak zou hebben dan een inbeelding, kan ze toch nog zeer reëel zijn. Wanneer iemand zich inbeeldt, dat ik zijn aarsvijand ben en mij doodt, zou ik zuiver en alleen door een inbeelding dood zijn. Inbeeldingen bestaan en kunnen even werkelijk en even schadelijk en gevaarlijk zijn als fysieke toestanden. Ik geloof, dat psychische storingen veel gevaarlijker zijn dan epidemieën en aardbevingen. Zelfs de pest- en pokkenepidemieën in de Middelenreeuwen hebben niet zoveel mensen het leven gekost als bepaalde meningverschillen in 1914 of bepaalde politieke 'idealën' in Rusland.

Ofschoon onze geest de vorm van zijn eigen zijn niet kan vatten, daar het archimedische punt erbuuten ontbreekt, bestaat hij toch. De psyche bestaat, ja zij is het bestaan zelf.

Wat voor antwoord zullen wij nu aan onze patiënt met het ingebeelde kankergezwel geven? Ik zou hem zeggen: 'Ja vriend, je hebt werkelijk iets kankerachtigs in je. Je draagt een dodelijke kwaal in je mee, die

echter je lichaam niet zal doden, omdat zij imaginair is. Maar tenslotte zal ze wel je ziel doden. Ze heeft al je menselijke verhoudingen en je geluk bedorven en vergiftigd en zo zal ze zich steeds verder uithreiden tot ze tenslotte je hele psychische bestaan heeft opgeslokt. Het einde zal dan zijn, dat je niet meer menselijk bent maar een kwaadaardig, verwoestend gezwel.⁵

Het zal onze patiënt dan duidelijk zijn, dat niet hij de schepper van zijn ziekelijke inbeelding is, ofschoon zijn theoretisch verstand zeker zal proberen hem wijs te maken, dat hij de bezitter én de maker van zijn inbeelding is. Wanneer een patiënt aan een echt kankergezwel lijdt, dan zal hij nooit geloven, dat hij zelf verantwoordelijk is voor het ontstaan van deze kwaal, al bevindt het gezwel zich dan ook in het eigen lichaam. Gaat het echter om de psyche, dan voelen we dadelijk een soort verantwoordelijkheid, alsof we zelf de schepper van onze psychische toesanden zouden zijn. Dit vooroordeel is betrekkelijk jong. Het is nog niet zo heel lang geleden dat zelfs zeer beschaalde mensen geloofden, dat psychische agentia ons verstand en ons gemoed konden beïnvloeden. Er bestonden tovenaars en heksen, geesten, demonen en engelen, ja zelfs goden, die bepaalde psychologische veranderingen in de mens konden veroorzaken. Vroeger zou de man met de ingebelde kanker een geheel ander gevoel gekoesterend hebben ten opzichte van zijn idee. Hij zou waarschijnlijk geloofd hebben, dat iemand tovermiddelen op hem toegepast had of dat hij bezeten was. Het zou nooit in hem opgekomen zijn, zichzelf als de schepper van een dergelijke fantasie te beschouwen. Ik neem dan ook inderdaad aan, dat zijn kanker-idee een spontane werking van de ziel is, afkomstig uit dat deel van de psyche, dat niet identiek is met het bewustzijn. Zij gedraagt zich als een autonoom verschijnsel, dat zich in het bewustzijn indringt. Van het bewustzijn kan men zeggen, dat het ons eigen psychische bestaan is, de kanker-idee heeft echter *zijn* eigen psychische bestaan, onafhankelijk van ons zelf. Deze constatering schijnt de feiten die we kunnen waarnemen, op volkomen juiste wijze samen te vatten. Onderwerpen we een dergelijk geval aan het associatie-experiment⁶, dan ontdekken we al heel gauw, dat de betrokken persoon geen baas in eigen huis is. Zijn reacties zijn vertraagd, veranderd, onderdrukt of door autonome indringers vervangen. Sommige pijnlijkwoorden worden niet door zijn bewuste instelling beant-

woord, maar door bepaalde autonome inhouden, waarvan hij het bestaan zich dikwijls niet bewust is. In ons geval zullen wij zeker antwoorden ontdekken, die afkomstig zijn uit het psychische complex, dat de oorsprong van zijn kanker-idee is. Iedere keer, als het pijnlijkste woord iets treft, wat met het verborgene complex verbonden is, wordt de reactie van het ik-bewustzijn verstoord of zelfs vervangen door een antwoord, dat direct uit het complex stamt. Het is alsof het complex een zelfstandig wezen is, dat in staat is de plannen van het ik te verstoren. Een complex gedraagt zich inderdaad als een bij- of deelpersoonlijkheid, die een eigen geestelijk leven bezit.

Vershillende complexen zijn uitsluitend van het bewustzijn afgespleten, omdat dit er de voorkeur aan gaf, ze door verdinging kwijt te raken. Er bestaan echter andere complexen, waarvan men zich nooit bewust geweest is en die daarom niet willekeurig verdroegen kunnen zijn. Deze complexen ontwikkelen zich uit het onbewuste en overstromen het bewustzijn met hun eigenaardige ontwikkelbare overtuigingen en impulsen. Het geval van onze patiënt behoort tot deze categorie. Ondanks zijn beschaving en zijn intelligentie was hij het hulpeloze slachtoffer van iets, wat hem voortdurend lastig viel en hem in zijn macht had. Hij kon zichzelf op geen enkele manier tegen de demonische kracht van zijn ziekelijke toestand verwerpen. De dwangidee overwookte hem inderdaad als een kankergerwel. Op een goede dag was zij verschenen en sindsdien bleef zij onwrikbaar zitten, er waren maar korte tussenpozen, waarin hij er vrij van was.

Het feit dat dergelijke gevallen kunnen bestaan, verklaart tot op zekere hoogte de angst, die de mensen voelen als zij zich van zichzelf bewust moeten worden. Er zou werkelijk wel eens iets achter het scherm verscholen kunnen zijn – je kan het nooit weten – en daarom geven wij er de voorkeur aan om factoren buiten het bewustzijn 'waar te nemen en er zorgvuldig rekening mee te houden'. De meeste mensen voelen een soort primitieve vrees ten opzichte van de mogelijke inhouden van het onbewuste. Sterker dan alle natuurlijke schroom, alle schaamte- en tactgevoel is de geheime vrees voor de 'perils of the soul', de gevaren der ziel. Natuurlijk geven wij niet graag toe, dat wij een dergelijke belachelijke angst voelen. Wij zouden echter moeten inzien, dat deze angst zeker niet ten onrechte bestaat, integendeel, hij is volkomen gemoti-

veerd. Wij zijn er nooit zeker van of een nieuwe idee onszelf of onze buurman niet in bezit zal nemen. Wij weten zowel uit de nieuwe als uit de oude geschiedenis, dat dergelijke ideeën dikwijls zo zonderling kunnen zijn, dat ze moeilijk met het verstand in overeenstemming zijn te brengen. De fascinate die bijna altijd met een dergelijke idee verbonden is, heeft echter weer tot gevolg, dat alle dissidenten – om het even hoe oprecht of verstandig ze ook mogen zijn – levend verbrand, onthoofd of met het moderne machinegeweer afgemaakt worden. Wij kunnen ons niet eens genussstellen met de gedachte, dat dergelijke dingen reeds lang tot het verleden behoren. Ongelukkig genoeg zien we ze niet alleen in onze eigen tijd optreden, maar het lijkt alsof we ze ook in de toekomst in ruime mate kunnen verwachten. 'Homo homini lupus' is een treurige, maar eeuwig ware uitspraak. De mens heeft inderdaad reden te over de onpersoonlijke krachten die in het onbewuste huizen, te vrezen. Dat wij ons dermate onbewust zijn van deze krachten komt, omdat zij zich in onze persoonlijke handelingen en ondergewone omstandigheden nooit of bijna nooit vertonen. Krijgen wij echter een opeenhoping van mensen of wordt een 'mob' gevormd, dan breken de dynamische krachten van de collectieve mens los – beesten of demonen, die in iederdeeen sluimerten, tot hij deel van een massa wordt. De massamens zinkt onbewust naar een lager moreel en intellectueel niveau terug. Dit niveau is altijd onder de drempel van het bewustzijn aanwezig, bereid om los te breken, zodra het door de vorming van een massa ondersteund en te voorschijn wordt gelokt.

Men vertigt zich, wanneer men de menselijke psyche uitsluitend als een persoonlijke aangelegenheid beschouwt en haar op grond hiervan geheel vanuit het persoonlijke standpunt probeert te verklaren. Een dergelijke verklaring zou slechts van toepassing kunnen zijn op het individu in zijn gewone dagelijkse bezigheden en betrekkingen. Zodra echter ook maar een geringe storing optreedt, bijvoorbeeld in de vorm van een onverwacht of buitengewoon voorval, treden onmiddellijk instinctieve krachten op. Deze krachten komen volkomen onverwacht, zij lijken nieuw en zelfs zeldzaam. Men kan ze niet uit persoonlijke motieven verklaren, zij zijn eerder te vergelijken met primitieve gebeurtenissen, zoals een paniek bij zonsverduistering en dergelijke. Het lijkt mij dan ook volkomen ontoereikend de moorddadige uitbarsting der bolsjewistische

ideeën door middel van een persoonlijk vadercomplex te willen verklaren.

Het is verbazingwekkend hoe het karakter door het indringen van collectieve krachten verandert. Een zacht en redelijk wezen kan daardoor in een fune of een wild beest veranderen. Men probeert altijd de schuld op de uiterlijke omstandigheden te schuiven, maar het is onmogelijk dat iets in ons zou kunnen losbarsten, wat er al niet tevoren in aanwezig was. Wij leven dan ook inderdaad voortdurend op een vulkaan en voor zover wij weten, bestaan er geen menselijke voorbehoedsmiddelen tegen een uitbarsting die alles wat binnen haar bereik valt, zal vernietigen. Zeker het is goed redelijkheid en gezond verstand te prediken, maar wat wilt u doen als uw gehoor uit een inrichting voor geesteszieken of uit een collectief gegrepen massa bestaat? Er is niet veel verschil tussen deze twee, de geesteszieke zowel als de collectief gegrepen massa wordt door onpersoonlijke, overweldigende krachten bewogen.

Zo is er dan ook slechts een neurose nodig om krachten wakker te roepen, die met redelijke middelen niet meer in bedwang zijn te houden. Ons kankergeval toont ons, hoe machteloos menselijke rede en inzicht tegenover de meest tastbare onzin staan. Ik raad mijn patiënten altijd aan, dergelijke overduidelijke, maar onoverwinnelijke onzin op te vatten als de uiting van een macht en een diepere zin die men nog niet heeft leren begrijpen. Ik weet uit ondervinding, dat de methode waarbij een dergelijk feit ernstig wordt opgevat en naar een passende verklaring ervoor wordt gezocht, een veel beter resultaat oplevert. Een verklaring is echter alleen maar voldoende, wanneer ze tot een hypothese voert die met de ziekmakende invloed overeenkomt. Ons geval ziet zich tegenover een wilskracht en een suggestie geplaatst, waar het bewustzijn niets tegenover kan stellen, wat eraan zou kunnen beantwoorden. In deze precieze situatie zou het een slechte strategie zijn, wanneer we de patiënt ervan zouden willen overtuigen, dat hij zelf op een of andere, zij het ook onbegrijpelijke wijze achter zijn symptoom staat, en dat hij het heimelijk vindt en in stand houdt. Deze opvatting zou onmiddellijk zijn strijdkracht verlammen en hem demoraliseren. Het is veel beter dat hij inziet, dat zijn complex een autonome macht is die zich tegen zijn bewuste persoonlijkheid richt. Bovendien komt een dergelijke verklaring veel meer met de feiten overeen, dan een reductie tot persoonlijke motieven.

Ogenscheinlijk bestaat er wel een persoonlijk motief, maar dit is niet opzettelijk gemaakt. Het is de patiënt eenvoudig overkomen.

Wanneer in het Babylonische epos Gilgamesch in zijn overmoed zover gaat dat hij de goden uitdaagt, scheppen zij een man die even sterk is als Gilgamesch om paal en perk te stellen aan diens eetzucht die in strijd is met hun wetten. Hetzelfde is onze patiënt overkomen. Hij is een denker die voortdurend de wereld door de macht van zijn intellect probeert te ordenen. Het is zijn eetzucht getukt zijn persoonlijk lot te smeden. Hij heeft alles gedwongen zich te buigen voor het onverbidderlijke juk van zijn verstand; maar eigens ontsnapte de natuur toch en wreekte zich op hem in de vorm van de volkomen onaantastbare onzin van de kanker-idee. Het onbewuste verzond dit handige plan om hem aan een gruwelijke onbarmhartige keten te klinken. Het was de ergste slag, die aan al zijn verstandelijke idealen en vooral aan zijn geloof aan de almacht van de menselijke wil kon worden toegebracht. Een dergelijke obsessie kan alleen maar voor komen bij een mens die gewend is zijn verstand in dienst van een egoïstisch streven naar macht te misbruiken.

Gilgamesch echter ontkwam aan de wraak der goden. Hij leette op zijn dromen, die hem waarschuwden. Zij toonden hem hoe hij zijn vijand kon overwinnen. Onze patiënt leeft in een tijd, waarin de goden uitgestroven zijn en zelfs in een slecht daglicht zijn komen te staan. Ook hij had waarschuwend dromen, maar hij leette er niet op. Hoe zou een intelligent mens zo bijgelovig kunnen zijn zijn dromen ernstig op te vatten! Het algemeen heersende vooroordeel tegen dromen is slechts een der symptomen van een ernstige onderschatting van de menselijke ziel in het algemeen. Tegenover de geweldige ontwikkeling van wetenschap en techniek staat een schalkbarend gebrek aan wijsheid en introspectie. Wel spreekt onze godsdienst over een onstiefelijke ziel, maar zij heeft maar weinig goede woorden over voor de werkelijke menselijke psyche. Deze zou voor eeuwig verdoemd zijn, indien God haar niet door een bijzondere daad van genade had gered. Deze twee belangrijke factoren zijn wel in hoge mate, maar toch niet uitsluitend, verantwoordelijk voor de algemene onderschatting van de ziel. Veel ouder dan deze relatief jonge ontwikkelingen zijn de primitieve angst en afkeer van alles, wat aan het onbewuste grenst.

In het begin moet het bewustzijn een tamelijk precarë zaak zijn ge-

weest. In relatief primitieve menselijke gemeenschappen kan men ook tegenwoordig nog waarnemen, hoe gemakkelijk het bewustzijn weer verloren gaat. Een van de 'perils of the soul' bestaat bijvoorbeeld uit het verliezen van een ziel. Dit gebeurt, wanneer een deel van de ziel weer onbewust wordt. Een ander voorbeeld is de toestand van de amokmaker⁸ die overeenkomt met die van de beterskers in de Germaanse saga's.⁹ Het is een min of meer volkomen tranctoestand die dikwijls gepaard gaat met verwoestende sociale gevolgen. Zelfs een gewone emoië kan een belangrijk bewustzijnsverlies veroorzaken. Primitieven besteden daarom veel aandacht aan hun beleefdheidsvormen. Zij leggen de wapens af, kniopen, buigen het hoofd en tonen de palmen van hun handen. Ook enige van onze beleefdheidsvormen tonen nog zo'n 'religieuze' bescherming tegen mogelijke psychische gevaren. Wij stemmen het lot gunstig, wanneer wij elkaar op magische wijze 'goddendag' wensen. Het getuigt van slechte manieren, wanneer wij bij een begroeting de linkerhand in de zak of achter de rug houden. Voor mensen waarvoor wij een groot ontzag voelen, buigen wij het onbedekte hoofd, dat wil zeggen wij bieden het onbeschermde hoofd aan om de machtige, die door een plotselinge aanval van razernij overvallen zou kunnen worden, gunstig te stemmen. Bij oorlogsdansen kunnen primitieven in zo'n opwindig getraken, dat het tot bloedvertieten komt.

De primitieven moeten voortdurend letten op alle mogelijke psychische gevaren, die altijd op de loer liggen. Hun leven is daar vol van en zij kennen dan ook talloze pogingen en procedures om het risico te verminderen. Uiterlijk beantwoordt het scheppen van taboes hieraan. De onbetelbare taboes zijn begrensdde psychische gebieden, waarmee met pijnlijke nauwkeurigheid rekening moet worden gehouden. Toen ik bij een stam was, die op de zuidelijke helling van de Mount Elgon woont, beging ik een ernstige fout. Ik wilde inlichtingen inwinnen over de geestenhuisjes die ik in de wouden vond en sprak gedurende een palaver het woord 'selcheni' uit, wat 'geest' betekent. Dadelijk hield iedereen zijn mond en er ontstond een pijnlijke verlegenheid. Allen wendden hun ogen van mij af, omdat ik een zorgvuldig vermeden woord hardop had uitgesproken en zo de deur voor zeer gevaarlijke consequenties had geopend. Ik moest van onderwerp veranderen om het palaver te kunnen voortzetten. Diezelfde mensen verzekerden mij, dat zij niet droomden.

Dromen zouden volgens hen het voorrecht van stamhoofden en medicijnmannen zijn. De medicijnman vertelde mij echter, dat hij niet meer droomde, in zijn plaats had nu de districtcommissaris de dromen. Hij zei: 'Sinds de Engelsen in het land zijn, hebben wij geen dromen meer. De districtcommissaris weet alles over oorlog en ziekten en hoe wij moeten leven.' Deze merkwuurde conclusie heeft als oorzaak, dat de dromen vroeger de hoogste politieke leiders waren, zij waren de stem van 'mungu' (het numineuze, God). Daarom zou het voor een gewoon man onverstandig zijn geweest, de verdenking te laten opkomen, dat hij dromen had.

Dromen zijn de stem van het onbekende, dat steeds dreigt met nieuwe listen, nieuwe gevaren, offets, oorlogen en andere lastige dingen. Een Afrikaanse neger droomde eens, dat zijn vijanden hem gevangen en levend verbrand hadden. De volgende dag riep hij zijn familieleden bij elkaar en smeekte hen hem te verbranden. Zij stemden tot op zekere hoogte hierin toe, bonden zijn voeten samen en legden deze in het vuur. Hij werd natuurlijk ernstig verminkt, maar hij was aan zijn vijanden ontkomen.¹⁰

Er bestaan talloze magische riten, die uitsluitend ten doel hebben zich tegen de onverwachte gevaarlijke tendensen van het onbewuste te verdedigen. Het merkwuurde feit, dat de droom enerzijds de goddelijke stem en boodschap, anderzijds een nooit uitdrogende bron van gevaren is, stoort de primitieve geest niet. Wij vinden nog zichtbare resten van dit primitieve feit in de psychologie der joodse profeten.¹¹ Zij aarzelen dikwijls om aan de stem gevolg te geven. Wij moeten toegeven, dat het ook een hard gelag was voor een vroom man als Hosea de hoer te moeten huwen om aan het gebod van de Heer te gehoorzamen. Sedert het ochtendglozen der mensheid heeft een uitgesproken neiging bestaan de ongebeteilde en willekeurige 'bovennatuurlijke' invloed door middel van bepaalde vormen en wetten te beperken. Dit proces heeft zich in de geschiedenis voortgezet in de vorm van een toeneming van riten, inschrijvingen en overtuigingen. In de laatste tweeduizend jaar zien wij dat de instelling der christelijke kerk een bemiddelende en beschermende functie vervult tussen deze invloeden en de mens. In de middeleeuwse kerkelijke geschriften wordt niet ontkend dat in bepaalde gevallen een goddelijke invloed in dromen kan voortkomen. Op dit punt wordt echter

niet geïnstitueerd en de kerk behoudt zich het recht voor in ieder geval afzonderlijk te beslissen of een droomopbaring al dan niet echt is. In een voorreëfelijk traktaat over dromen en hun functies zegt Benedictus Peternus, S.J.: 'Want God is niet gebonden aan dergelijke tijdsweeten, en ook wacht hij niet het passende ogenblik af om zijn dromen te inspireren, waar, wanneer en bij wie dan ook.'¹² De volgende passage werpt een interessant licht op de relatie tussen de kerk en het probleem van de dromen: 'Want wij lezen in Cassians 22e collatie, dat de oude meesters en geestelijke leiders der monniken zich zeer zorgvuldig bezighielden met het naspuren en onderzoeken van bepaalde oorzaken van dromen.'¹³ Peternus classificeert dromen als volgt: 'Vele dromen zijn natuurlijk, sommige zijn van menselijke oorsprong, en een paar zijn zelfs goddelijk.'¹⁴ Er zijn vier oorzaken voor dromen: 1 Een lichamelijke lijden, 2 Een affect of hevige gemoedsaandoening veroorzaakt door liefde, hoop, vrees of haat, 3 De macht en de listen van de demon, dat wil zeggen van een heidense god of van de christelijke duivel: 'Want de duivel vermag de natuurlijke werkingen te kennen die soms wetmatig uit bepaalde oorzaken voortvloeien; hij kan dingen kennen die hijzelf op een later tijdstip tweezig zal brengen, hij kan dingen kennen, zowel tegenwoordige als toekomstige, die voor de mensen verborgen zijn, en die hem in dromen bekend worden gemaakt.'¹⁵ Wat betreft de interessante diagnose van de demonische dromen, zegt de auteur: 'Men kan er vermoedens over hebben welke dromen door de duivel gezonden zijn: in de eerste plaats wanneer vaak dromen optreden die over toekomstige of verborgen dingen gaan, waarvan het voor onszelf of voor anderen noch voordelig, noch nuttig is ze te weten, maar die slechts een jiddele toonstellen van curieuze kennis betrekken, of die zelfs een boze daad onderstreunen.'¹⁶ 4 Dromen door God gezonden. Over tekenen die op de goddelijke aard van een droom wijzen, zegt de auteur: '(Men kan ze herkennen) aan de waarde der dingen, waar de droom op wijst; namelijk wanneer iemand door de droom dingen bekend worden, waarvan een mens alleen maar zekere kennis kan verwerven dank zij Gods toetsing en vrijgaveigheid. Hieronder verstaan we feiten die de theologische scholen toekomstige gebeurtenissen noemen; en daarnaast hartgeheimen, die in de werse, innerlijkste hoeken der ziel verborgen zijn, volledig onttrokken aan de kennis der mensen; en voorts de voornaamste